

I. НАШ КРАЙ І НАРОД

Наше імя

Україна, український; це остаточно усталена й загально прийнята назва нашого краю й народу. Вживають цієї назви всі свідомі українці й усі безсторонні чужинці. Правда, менше, або й зовсім не-свідомі українці, здебільша на південно-західньому пограниччі нашого краю, називають себе «русинами» або «руснаками», а на північно-східньому «руськими», «малоросами», а то й «тутешніми». Але той спосіб самоозначення завмирає скрізь, де тільки блиснуть перші проблески освіти й національної свідомости. «Русинами», називає нас дехто з неприхильних нашому загально-національному об'єднанню поляків, так само, як вороже до нас настроєні москалі зовуть нас «малоросами». Поминаємо вже те, що москалі називають нас «хахлами» (хахли це підголювані чуприни наших селян) так, як ми називаємо їх насмішливо «кацапами».

Нікуди правди діти, первісна назва нашого краю та народу: «Русь» і «руський»; цю назву залишили нам по собі оті «варяги», що при їхній допомозі ми зорганізували першу Українську Державу, та з назвою їхнього племені виступили більш, як тисяча літ тому на історичний обрій. Назва пережила «варягів» і вживалася на означення нашого краю й народу продовж цілих віків, поки, в половині XVII. сторіччя, не прийшла їй на зміну нова: «Україна», «український». Вживали її й до того часу, а вперше ще українські літописці XII. ст., але тільки для означення пограниччя нашого краю. Відтепер починають уживати її на означення цілого краю, народу й створеної ним Держави.

Ця переміна сталася в пору, коли нашу первісну назву, наше національне імя «Русь», засвоїли собі москалі, разом з первопочинами нашої історично-державної традиції. Новозорганізована Козацька Республіка (Гетьманщина) була примушена виявити себе назверх назвою, відмінною від рідної, але присвоєної москалями назви. Бо відмінний від московського був український народ, пробуджений до нового державного життя так само, як відмінна була його відроджена культура, громадський лад та політичні ідеали.

Згодом, коли Гетьманщина послабла в боротьбі з трьома ворожими силами, наша державно-національна назва вернулась на якийсь час назад до свого первісного, топографічного значіння: поляки звали Україною середнє Подніпров'я, (Київщину), москалі — Слобожанщину. Для одних і других були це тільки «окраїни» опановані ними землі. Рівночасно москалі почали називати Гетьманщину «Малоросією», штучною назвою, що хоч і мала за собою деяку історичну традицію, (вперше назвав себе князем «Малої Русі» мабуть Юрій Тройденонівич на документі з 1335. р.) але витворили її штучно царгородські патріярхи, щоб відрізнити галицько-волинські епархії

від північних, московських, що по їхньому належали до «Великої Русі».

Щойно в XIX ст., коли наш народ пробудився до нового культурно-національного й політичного життя, відзискала національно-державна назва Гетьманщини свої, хвилево затрачені права. Не всіли відібрати москалям загарбаної нам назви «Русь», ми свідомо вернулись до назви «Україна» й «український» як тої, що ознаменувала наші державно-творчі змагання від Сагайдачного до Мазепи.

З того часу назва Україна прийнялася, як загальна й одинока на означення краю та народу, що займає власну, національну територію, що сторіччями творив власну культуру народу, що береже власних історичних традицій, та леліє власні, національно-політичні ідеали.

Наша територія

Простора, гарна й багата Українська Земля. Мов пишній килим. Положена поміж 43-им і 50-им ступнем північної географічної ширини, та 21-им і 50-им східньої довжини (від Грінч) обіймає Українська Земля поверх 1.200.000 кв. км: природно-географічної й около 1.000.000 кв. км. етнографічної території. Ніодин із європейських народів, поза москалями, не може рівнятися простором своєї території з Україною: Німеччина чи Франція менші від України вдвоє, Англія чи Італія аж утрьоє!

Прямова будова

Коли глянемо на фізичну карту наших земель, то побачимо, що майже всі вони (в девяти десятих) це або низ, або невисока, легко схвильована високорівня. Гір на Україні небагато, тай то вони на самих її окраїнах: Карпати на півд. заході, Кримська Яйла та Кавказ на півдні.

Карпати, прозвані теж Верховиною, це тільки третина всіх Карпатських гір, що тягнуться крізь українську землю на просторі 400 кілометрів; вони діляться на Низький, або Лемківський Бескид, Високий Бескид з Горганами, прозваний теж Бойківським Бескидом та Чорногори або Гуцульську Верховину.

Лемківський Бескид невисокий (доходить усього до 1.100 м.) і нестрімкий, прорізаний багатьома провалами й широкими долинами, вбогий на ліси й пасовища, з кам'янистою землею; годіє своїх мешканців одною тільки бульбою та вівсом. За те на лемківському Підгір'ї чимало джерел із цілющими водами (Криниця, Жегестів і Висова) та чимало нафтових шибів.

Високий Бескид сягаючи по р. Лімницю й Тарачку, переходить у пасмо Горганив; він куди вищий і кращий від Лемківського. Тягнуться довжезними валами від Сяну й Ослави по Стрий, Опір та Ляторищу. З верхів краці — Галич (1300 м.) Пикуй (1400 м.) і Рівна Полонина (біля 1500 м.) Багато лісів та широких полонин. Сусідні Горгани ще вищі від Високого Бескиду, насторожені

стрімкими, кам'янистими верхами, порізані глибокими долинами. Найвищі — Близниця (1900 м.) Сивуля й Висока біля джерел Лімниці (повищ 1800 м.) Попада, Добощанка і Стіг. Ліси великі, повні звірини, зате мало полонин. Крізь гірські провали біля Ужока, Верещьких та Вишкова вели з давен-давна шляхи в Угорщину.

Гуцульська Верховина тягнеться від Лімниці й Тарачки до джерел Золотої Липи, Молдави й Сучави й підіймається своїми Чорногорами понад найвищі Карпатські верхові. Найвищі в Чорногорах Говірля (2.060 м.) опісля Петраш, Піп Іван та гранітні Шпиці. Відсіля випливають обі Бистриці, Прут, Черемош та Біла й Чорна Тиса з Вишевою. Продовж північних карпатських схилів тягнеться Підгір'я — горбовина, прорізана глибокими долинами карпатських рік. Тут то в землі збереглися багаті нафтові джерела, зложжа земного воску й соли. Поміж Сяном і Бугом простягається Розточчя холмиста височина з 300—400 м. верховіями. Багата шпильковими й листяними лісами, з широкими долинами і з доволі піскуватою, вбогою землею.

Підляшшя, це вже низинна, місцями легко схвильована країна, положена над Бугом і верховіями Нарви. Багато тут ставів та озер, підмоклх лісів та лугів, на загал земля піскувата, місцями глієста. На схід від Підляшшя тягнеться країна озер і непролазних болот — Полісся, на південь від нього, поміж Бугом і Тетеревом — Волинь. Це плоска високорівня, прорізана допливами Бугу, Стиру, Ікви, Горині, Случі й Тетерева. Біля Кремянця й Дубна підіймається волинська високорівня на 300—400 м., обнижуючись легкими уступами до півночі.

На південь від Волині починається — Поділля, що тягнеться ген аж до Дністра. Є це плоска, прорізана глибокими, річними ярами плита, якою, на лінії від Збаража до Кам'янця, проходить прекрасне й мальовниче пасмо гір Товтрів або Недоборів.

На південь від Поділля тягнеться Покуття, високорівня з невисокими (до 500 м.) горбами й характеристичними «вертепами» — лійковатими заглибинами, виполоканими водою у гіпсовому ґрунті.

Правобіч Дніпра, поміж Тетеревом, Запоріжжям, Богом і Дніпром лежить плоска Київська високорівня. На північний схід від неї простяглася довгою смугою Слобожанська височина, що злегка підіймається в східньому напрямі.

Донецьчина, положена на південь від Слобожанщини, була колись гориста країна, але ізза вікового ділання води й вітріння обнизилась до високорівні з верхами, що не переходять 370 м. Внутрі донецької землі криються незміряні скарби в зложжах вугілля, заліза, міді і ртуті, що останніми часами стали основою розбудови промислового життя тієї області України.

Цілий південь України, здовж берегів Чорного й Озівського моря, це непрохідний степовий низ, поділений могутніми руслами й лиманами Дністра, Богу, Дніпра й Дону. Тут то простягається незміряний український чорнозем — підстава хліборобського господарства України, що цілими століттями славилася, як «шпихлір Європи». Північну частину Криму займає степовий низ, що в південному напрямі

здіймається лагідними хвилями до невисокого пасма гір, прозваного по татарськи Яйлою (найвищий верх ок. 1500 м.). Є це вапнякові гори, що спадають у море стрімкими, мальовничими обривами, Степово-низинне Підкавказзя, замкнене з півдня велетенськими горами Кавказу; його найвищі верхи, як Ельбрус (5.630 м.) виблискують до сонця своїми вічними снігами.

Води

Три моря — Чорне, Озівське й Каспійське мють південні береги України, чотири моря (крім вичислених ще й Балтійське, на півночі) пють воду з українських рік. Але одне лиш Чорне море з своєю Озівською відногою (460.000 кв. км. поверхні) обняте звідусль сушею, а тільки вузьким Босфорським проливом, через Мраморне море зднане Дарданелями з Егейським заливом Середземного моря, було в минулому, є тепер і довіку останеться природною підставою культурно-господарського та політичного життя України. Доля України узалежнена не тільки від доступу й панування над побережжям Чорного моря, але й від долі його самого, залежно від сил, які володіють його шляхами в далекій світ — Босфором і Дарданелями...

До Чорного моря вливаються українські допливи Дунаю — Черемош і Прут, що випливають із Гуцульської Верховини, Тиса з Вишевою, Ізою, Торцем, Талабором, Великою Агою і Бодрочкою, що збирають води Закарпаття та буковинський (є й галицький) Серет із своїми румунськими допливами Сучавою та Молдавою.

Туди пливе найбільша з галицьких рік Дністер (1300 км. довжини), що випливаючи з Бойківського Підгір'я вбирає в себе води північних карпатських схилів — Стривігора, Стрия, Свічі, Лімниці й обох Бистриць, води Поділля — Верещиці, Гнилої й Золотої Липи, Серету, Збруча, Смотрича, Ушиці, Мурахви і Ягорлика та Бесарабії — Реуту, Бика й Кучургана.

Зверху вливається в Чорне море великий але маловодний Бог (750 км.) з лівобічними притоками Соб, Синюха й Інгул та правобічними — Кодима і Чичиклея.

Дніпро, наймогутніша водна артерія України (2100 км. довжини) випливає на білоруській території й уже широким руслом перпливає через Чернігівщину, а там Київщину й Полтавщину, звужуючись біля Січеслава й проскакуючи крізь славіні пороги, що на них недавно збудовано велетенську електричну сильню (Дніпрельстан) і розливаючись безліччю рукавів творить острови, що на них колись була Запорізька Січ. До моря вливається широким лиманом, спільним із Богом.

З безлічі Дніпрових приток згадаємо Припять із її північними притоками Пиною, Ясьолдою, Случем і Птичею та південними Турією, Стоходом, Стиром з Іквою, Горинню зі Случею, Убортю і Ужєю. Далі йдуть Тетерев, Ірпень, Рось, Тясмин та Інгулець із правого боку й велика Десна та менші Сула, Псьол, Ворскла, Орель та Інгулець із лівого боку.

Дніпро, це колиска української державности й підстава господарської, а тепер і промислової сили нашого краю, при тому одна з найкращих рік Європи. Про неї співають народні пісні, красі Дніпра зложили даїну своєї творчости всі великі українські поети, письменники та мал'ярі. Найкраще й найбільш захоплює писали про Дніпро Шевченко та Гоголь; він в одному з своїх оповідань і каже:

«Красен Дніпро під ясну погоду, коли вільно та рівно несе крізь ліси і гори повнії води свої. Не сколихнеться, ні прогрімить. Дивисься й не знаєш, стала чи пливе його величава ширина і ввижається, наче весь вилитий він з кришталю, і наче голубий блискучий шлях, без міри в ширину, без краю в даїну, лине і вється по зелену світу. Любо тоді й гарячому сонцю поглянути з висоти і скупати проміння в холодних кришталевих водах, і надбережним лісам ясно змалюватись у воді. Зеленокучері! Вони тиснуться разом з польовими цвітами до води й нахилившись милуються в ній і не намилюються, і не відірвуться від ясної своєї подобі, і всміхаються до неї, і вітають її, гойдаючи гілками. На середину ж Дніпра вони бояться глянути: ніхто, крім сонця та голубого неба, не загляне туди. Та не кожна й птиця долетить до середини Дніпра. Пишний! Рівної йому немає ріки на світі. Красен Дніпро і теплої літньої ночі, коли все заспляє, — і людина, і звір, і птиця, а Бог один велично оглядає небо і землю і велично стрясає ризу. Із ризи сіяють зорі. Зорі світять і горять над світом і всі разом одбиваються в Дніпру. Всіх полонив їх Дніпро в темному лоні своїому. Ні одна не втече від нього: може загасне на небі. Чорний ліс, обсіпаний сонним гайворонням, і споконвіку розламані гори, звисаючи, намагаються вкрити його хоч би довгою тінию своєю. Даремне. Нічого немає в світі, що б могло укрити Дніпро. Синій, синій, пливе він рівним потоком і серед ночі, як серед дня, мріє в таку даїну, скільки сягнути може людське око. Мліючи і пригортаючись ближче до берегів від холоду нічного, він засвічується срібним прослідом; прослід зблискує, як клинок дамаської шаблі, а він, синій, і знов заснув. Красен і тоді Дніпро і рівної йому немає ріки на світі. Коли ж посунуть по небу горами сині хмари, чорний ліс хитається з корінням, дуби тріщать, і блискавка, заламавшись у хмарі, враз освітить весь світ — гнівен тоді Дніпро! Водяні могили гримлять, об гори вдаряючись і з блиском і зойком відбігають назад, і плачуть, і голосять у даїні».

Найбільша з українських приток Озівського моря Донець, права притока Дону, вбирає в себе води Слобожанщини. Сам Дон належить до української землі тільки своїм середнім бігом та дельтою. З Підкавказзя пливе до Озівського моря невеличка Єя та куди більша Кубань, з Криму Салгір. До Каспія плывуть з української землі Кума й Терек. До Балтійського моря плывуть з Карпат через Вислу — Попрад, Вислока та Сян з Вислоком, Вишнею, Склом, Любачівкою і Танвою, та найбільша Висляна притока — Буг, що випливає з Розточчя і збирає води Полтви, Рати, Солокії, Кири, Луги, Мухавця, Лісної, Нурця й Нарви.

Україна майже в цілості належить до країн із поміркованим підсонням із чотирма порами року, хоч українська зима доволі гостра й триває на різних місцях України різно: на півночі до чотирьох, а то й п'яти місяців, на півдні до двох, а в середній Україні не перетягає поза три місяці. Зате українське літо триває довше зі шкодою для короткої української весни й осені, що тривають у нас звичайно по два місяці. «Буйні вітри» оспівані в народніх піснях, привівають на північну Україну переважно з заходу, несучи з собою дощ і сніг, тоді, коли на півдні України гуляють сухі вітри зо сходу, що зимою приносять мороз, а літом спеку. Північні вітри завжди холодні, південні теплі, нерідко приходять до нас із дощем і громовицею.

Найбільше дощу й снігу буває в Карпатах та на Кавказі, позатим на цілій Україні опади помірковані, якраз доволі їх для рістні й тільки в кримських та прикаспійських степах буває тих опадів замало. Найбільше дощів падає в нас у червні, хоча на північно-західних окраїнах найбільш дощевий буває липень. На Криму та Прикавказзі, як і взагалі на середземноморських берегах найбільше дощу буває зимою. Найбільш нагальні бувають дощі на степовій Україні. Громивиці й град навіщують здебільша підгірські околиці.

Назагал лагідне й помірковане українське підсоння, мало великий вплив не тільки на українську рістню та звіринний світ, але й на характер і вдачу людей.

Рістня

Славний український чернозем разом із гарним підсонням від давен-давня сприяли розвиткові ростинного й звіринного життя на наших землях. Колись уся західна й північна Україна була покрита непрохідними лісами. Де-далі на схід перепліталися ліси з цвітучими луками, а ще далі на схід простягалися незміряні степи з буйними лісними оазами, здовж річних берегів. Безлісний степ простягався вузькою смугою над самими морськими берегами. Сьогодні з лісного покрову української землі залишилися тільки останки; не більше, як одну п'яту України покривають сьогодні ліси, більш-менш на лінії, що веде з карпатського Підгір'я через Київ на Курськ. Лісові пущі, неторкнуті ще сокирою збереглися на Підляшші (Білозька Пуща) та на Поліссі.

На південь і схід від лісової смуги простяглася лугова й степова, аж по Чорне море й Підкавказзя. Так, як з лісами, було колись у нас і з степами. Колишні килими степових трав тепер заорано й переминено степ на найбільш плодovitу ріллю в цілій Європі. Тільки денед, на найбільш моклявих місцях залишився степ у первісній своїй красі й буйності.

Не давнш, як триста років тому, була Україна така багата на різношерсту звірню, що свої й чужі не могли їй досить надивуватися.

По українських лісах водилася тоді нечислима сила зубрів, та лосів, по степах уганяли цілими табунами дикі коні, бродили дикі кози (сайгаки) повно було по лісах оленів та серен. Повно було дикої пташини й непроглядна сила риби в воді. Медведі, вовки, рисі, кої пташини над ріками, й дрібна футряна звірня, не була тоді така лиси, бобри над ріками, й дрібна футряна звірня, не була тоді така рідкість, як тепер. Мізерні останки тієї звірні збереглися ще до сьогодні в Карпатах, на Поліссі й Кавказі; лосі трапляються на Поліссі, зубра бережуть для показу в Білозькій пущі, а диких коней та кіз не лишилося й на лік.

Земні скарби

Найбільший земний скарб України, це її незвичайно плодovitий чернозем — основа добробуту й слави нашого краю, як «шпихліра Європи». Але нутро української землі зберегає ще невичерпані скарби копалин.

Вже в середньовіччю старовину славилася Галицька Земля своєю сіллю (коломицькою) та залізом. Але щойно в новіших часах відкрито на Галицькому Підгір'ї нафту та земний віск, а на Донеччині цілу низку найцінніших копалин, як золото, срібло, ртуть, мідь, залізо, кам'яну сіль та кам'яне вугілля. Позатим добувають у нас сіль із солоних озер чорноморського степу, срібло й оливу на Кавказі, манган на Запоріжжі та Поділлі, мідь на Херсонщині, в Таврії та Кавказі, залізо на Херсонщині (Кривий Ріг), буре вугілля в Київщині, Галичині й на Підкавказзі й урешті торф, найдешевше паливо, скрізь по Україні.

Етнографічні межі

Не маючи держави ані потрібного апарату, не могли українці себе ані почислити, ані перевірити як слід своїх етнографічних меж. Усе, що робилося в тому напрямі чужими руками, робилося з певними, побічними цілями й тому, осягнені тою дорогою цифри й межі не заслуговують на довіря. А хоч як мозольні й жертвенні були народписно-статистичні дослідни низки українських учених, то їхні цифрові досягнення слід приймати, як приблизні й правдоподібні.

Приблизно-вірні радше завузькі, як заширокі, межі української етнографічної території такі:

Виходячи з Чорного Моря, починається наша етнографічна межа з дельти Дунаю, що над нею до сьогодні живуть потомки запорізьких козаків. Відсіля починається наше сусідство з румунами, що тягнеться крізь Бесарабію, Буковину й Закарпаття; біля Сиготу стрічається з мадярською границею; попри Бардіїв, Сабінів, Кежмарк і Любюлю біжить наша межа з словаками аж до Лемківщини, що